

РЕПАТРІАЦІЯ ПОЛЯКІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕТНОКОНФЕСІЙНУ СИТУАЦІЮ РЕГІОНУ (СЕРЕДИНА 40-ИХ РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті аналізується Люблінська угода 1944 року між УРСР та Польським комітетом національного визволення, її вплив на етноконфесійну ситуацію в Західній Україні. Автор розкриває взаємини римо-католицьких громад із радянською державою.

Радянський тоталітаризм у сфері національних відносин завжди відзначався чіткою зорієнтованістю на церковне питання та конкретний стан релігійного життя. Останнє зумовлювалось об'єктивно існуючим взаємозв'язком національних і конфесійних чинників. Національні відносини, основані на нерівності й пригніченні, в усі часи виступали об'єктом релігійного відображення, засобом посилення релігійності та духовної опозиції. Тому радянська модель розв'язання національних проблем характеризувалася активним наступом на етноконфесійні осередки і набирала відверто антинаціонального забарвлення.

Після Другої світової Україна надалі залишалася головним полігоном сталінського експерименту упокорення націй. Його здійснення тут мало свої особливості та суттєві відмінності. Це зумовлювалося низкою істотних змін, які відбулися в церковно-релігійному житті наприкінці війни. Мова йде про зростання релігійності населення, збільшення кількості віруючих, спонтанне відродження релігійного життя.

Приєднання західноукраїнських земель із численними і добре організованими римо-католицькими громадами загострило протиріччя між двома релігійно-духовними центрами — Москвою та Римом. Широко апробовані методи войовничого атеїзму в Радянському Союзі 1920-1930-их років не могли бути застосовані в нових умовах. Відігравши важливу роль у консолідації суспільства в роки війни, доклавши чимало зусиль для зміцнення обороноздатності країни, римо-католицькі конфесії у повоєнний період постали як реально існуючий фактор. Партійно-державне керівництво асоціювало католицизм перш за все з польським населенням України, яке й стало заручником підписаної між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення 9 вересня 1944 року Люблінської угоди «Про евакуацію польських громадян з території Української РСР і українського населення з Польщі».

Метою статті є аналіз впливу репатріації поляків 1944-1946 років на римо-католицькі громади Західної України. Зокрема, робиться спроба

проаналізувати політику партійно-державного керівництва щодо римо-католицьких громад, визначити вплив примусової міграції польського населення на релігійне життя регіону, з'ясувати рівень цілісності римо-католицьких спільнот після підписання угоди.

Становище римо-католицької церкви наприкінці Другої світової війни не було позбавлене пильної уваги науковців. Проте спеціальних праць, присвячених етноконфесійній ситуації на території Західної України після підписання Люблінської угоди 1944 року, немає.

Польська історична наука неоднозначно оцінювала україно-польські стосунки у XX столітті. Історіографія комуністичних часів у польських умовах була обумовлена інтенсивністю обов'язкової ідеологічної і політичної індоктринації. Зміни в підходах до проблеми відбулися у 1989-1991 роках. Науковці спробували переглянути негативний образ українця у міжнаціональному конфлікті в роки Другої світової війни й повоєнний час. Особливу увагу вони звернули на відсутність джерельної бази дослідження депортаційної політики Радянського Союзу. Крім того, сама репатріація польського населення оцінювалася вкрай негативно, хоча і визнавалася як необхідне зло. Серед польських дослідників цього періоду відзначаємо Т. Ольшанського [1] та К. Подляського [2].

Радянська історіографія, перебуваючи під могутнім тиском атеїстично-пропагандистського апарату державної ідеології, негативно оцінювала католицьке духовенство. В цьому ж руслі здійснювалися накопичення і препарування фактів, створення джерельної бази для майбутніх праць, тому дослідження істориків-марксистів не становлять особливої цінності для предметного поля нашої розвідки.

Українська історіографія проблеми бере свій початок у 90-их роках XX століття. На основі нових документів такі науковці, як В. Войналович [3], В. Сергійчук [4], О. Рафальський [5], М. Панчук [6], дали об'єктивну характеристику політики радянської влади щодо римо-католицьких конфесій в Україні. Більшість із них, аналізуючи виконання Люблінської угоди 1944 року, торкається конфесійних аспектів цієї акції. У контексті цієї теми працюють О. Лисенко [7], І. Білас [8], С. Анджей Кресло [9], Р. Грицьків [10], М. Головка [11], Л. Івшина [12], Ю. Шаповал [13].

Для остаточного розв'язання затяжного польсько-українського конфлікту, виходячи з певних економічних і релігійних міркувань, уряди комуністичної Польщі та Української РСР 9 вересня 1944 року підписали угоду про обмін населенням. Фактично термін «репатріація» — повернення на батьківщину — можна застосовувати лише щодо польського населення України. Українці ж і так жили на своїй етнічній території, тому для них репатріація перетворилася на найбрутальнішу депортацію з рідної землі.

У ході виконання угоди «Про евакуацію польських громадян з території Української РСР і українського населення з Польщі» особлива

увага органами влади приділялася скороченню мережі установ РКЦ в Україні, примусовій репатріації ксьондзів, ченців та найактивніших служників. Із самого початку стало зрозуміло, що радянський варіант розв'язання міжнародного протистояння мав на меті різке скорочення й ліквідацію римо-католицьких громад в Україні.

Проте реалізація подібних намірів наштовхнулася на низку непередбачуваних проблем і складностей. У цілому ряді населених пунктів поляки категорично відмовлялися виїжджати до Польщі. В розмовах із віруючими вони відверто закликали польське населення «не переселятися зі своєї землі» [6, с.255]. До того ж, у деяких римо-католицьких громадах Волинської, Рівненської та інших областей переважну більшість віруючих становили чехи, що не підлягали переселенню. Згадані обставини змушували залишатися зі своєю паствою і частину ксьондзів, які відмовлялися реєструватися для виїзду, незважаючи на всілякі зусилля відповідальних посадових осіб.

Особливо помітною фігурою серед католицького духовенства був луцький біскуп А. Шельонжик. На прохання відповідальних осіб апарату польського уповноваженого у справах евакуації той неодмінно заявляв: «Ніякої допомоги я надавати не стану, оскільки з цього приводу не маю ніяких указівок від папи римського. Можу лише заявити, що евакуація польського населення з території УРСР ставить під удар польську церкву» [14].

Нонконформістська позиція А. Шельонжика та багатьох інших священнослужителів католицької церкви зумовила масові арешти польського духовенства. Так, у Житомирі затримано Б. Джепецького і С. Шипту, у Кам'янці-Подільському — А. Кукурузинського, у Дніпродзержинську — Ю. Кучинського. Самого А. Шельонжека, ксьондзів В. Буковінського та К. Галензовського заарештовано в Луцьку. Всі вони наприкінці січня 1945 року були переведені до київської в'язниці НКВС, де мав готуватися показовий процес [3, с.610]. Для звинувачення 80-річного єпископа А. Шельонжека було використано його письмовий звіт, направлений Ватикану й перехоплений радянськими органами. У звіті йшлося про акти геноциду щодо поляків під час війни і втрати католицької церкви. Лише завдяки зусиллям Апостольської Столиці, а також втручання дипломатів США 15 травня 1946 року єпископа звільнено та депортовано до Польщі. Всі ж інші заарештовані ксьондзи були засуджені й отримали відповідні терміни ув'язнення в концтаборах.

Репресивні дії органів НКВС, велика кількість сфабрикованих справ стали своєрідним каталізатором подання заяв на евакуацію з боку польських громадян та зростання потоку «бажаючих» виїхати в Польщу. Про подібну зміну настроїв у середовищі польської громадськості доповідалось 25 січня 1945 року заступнику Головного уповноваженого уряду УРСР у Любліні полковникові держбезпеки Т. Кальченку:

«останнім часом у зв'язку з масовими арештами антирадянських елементів серед поляків, і особливо серед католицького духовенства, збільшилась подача заяв на виїзд в Польщу» [15]. Проаналізувавши причини негативного реагування польського населення на Люблінську угоду, керівництво уряду України дійшло висновку, що головними з них були:

1. Відстоювання претензій на землі Західної України.

2. Надія на виникнення війни між Англією та Америкою, з одного боку, й Радянським Союзом — з другого; участь у цій війні Польщі за свою незалежність.

3. У зв'язку з важкими матеріальними умовами на території Польщі в даний час і незадоволення діяльністю ПКНВ [16].

За таких обставин М. Хрущов вважав за необхідне відмінити рішення РНК УРСР про заборону мобілізації польського населення західних областей за межі району, на роботу в промисловість східних областей України та інших республік Радянського Союзу. На думку Хрущова, ці та інші заходи «сприятимуть прискоренню евакуації польського населення із західних областей УРСР у Польщу» [17]. Уже перші інформації з місць уміщували численні приклади масового саботажу польського населення мобілізаційної політики. Так, у Волинській області з 600 поляків, що отримали повістки, для відправки в східні області з'явилися лише 214. Доповідаючи М. Хрущову про результати мобілізації в Рівненській області, секретар обкому КП(б)У В. Бегма зазначав, що «чимало тих, хто підлягає мобілізації, йдуть у ліс, на комісію з'являються примусово. Йдуть у польську армію, в тому числі й жінки — полячки». Головним чином у Свердловську та Челябінську області з Рівненщини було відправлено 1214 чоловік, у тому числі 230 поляків [3, с.611].

Серед злочинів, інкримінованих католицьким священикам, найчастіше фігурувала їхня участь у польських антирадянських організаціях за часів війни. Не уникли звинувачення в антирадянській агітації та пропаганді священики католицького костьолу міста Одеси. Так, італієць за походженням, П'єтро Леоні та француз Жан Нікола були заарештовані органами влади за державну зраду. Слідство приписало їм агенцію Ватикану, ведення на території СРСР шпигунської роботи і антирадянську агітацію. Після розгляду 12 листопада 1945 року справи католицьких священиків Особливою нарадою при НКВС СРСР Жан Нікола та П'єтро Леоні були засуджені відповідно до восьми й десяти років ув'язнення у виправно-трудовах таборах.

Репресивні акції, що мали масовий характер, ставали надбанням гласності, викликали осуд і невдоволення польського населення. Як відомо, Люблінською угодою від 9 вересня 1944 року евакуацію польського населення планувалося завершити в лютому 1945 року [13]. Однак, здійснити акцію у відведений час виявилось абсолютно нереальним.

Для активізації процесу переселення на адресу уповноваженого Ради у справах релігійних культур була надіслана таємна інструкція. У ній, зокрема, йшлося, що «...римо-католическое духовенство всегда было настроено враждебно по отношению к Советской власти». Тактика відвертих репресій була трохи змінена «...при разрешении тех или иных вопросов, которые выдвигаются римо-католическим духовенством, нужно проводить тактику, внешне корректную, не подавая повода для излишнего обострения отношений...» [8, с.587]. Репатріаційні заходи були завершені лише 1 серпня 1946 року. Із 305226 польських сімей у західних областях України станом на 1 серпня 1946 року до Польщі було відправлено 272544 сім'ї (89%). Відмовилися від виїзду 3271 сім'я [8, с.588].

Тобто лише на останньому етапі евакуаційної кампанії, завдяки величезним зусиллям владних структур, удалося домогтися переселення. Уповноважений РСРК по Львівській області П. Кучерявий доповідав у своєму листі від 22 травня 1946 року: «...в області не залишається жодного римо-католицького монастиря, але категорично відмовляються евакуюватися і не реєструються до виїзду по області 23 ксьондзи, з яких у м. Львові — 9. У розмові з деякими вдалося з'ясувати, що там зараз скупчилося багато ксьондзів і їм загрожує безробіття; друге те, що тут, за попередніми даними, залишаються 15-18 тисяч віруючих поляків і вони розраховують й надалі залишитись у костьолі зі своєю паствою. Не виключена можливість, що деякі з них залишаються з певними цілями та завданнями. Зі свого боку я зроблю все можливе, щоб допомогти їм виїхати і залишити нашу батьківщину в спокої» [3, с.614].

Статистичні дані, що відображають зазначені процеси, містять значні суперечності та неточності, які нерідко траплялися в інформаціях і доповідних записках. Пояснювалося це тим, що на початку 1945 року виселення набуло рис масовості, здійснювалося прискореними темпами й не давало можливості оперативно аналізувати зміни в католицькому середовищі. До того ж, за вказівкою керівництва РСРК на момент евакуації офіційна державна реєстрація громад, духовенства та діючих костьолів у західних областях не проводилася. Вони бралися місцевими органами влади лише на тимчасовий облік.

Таким чином, із 1007 костьолів, що існували на 1 січня 1944 року, на момент завершення переселенської акції діяли лише 165. Більшу частину приміщень було передано муніципальним органам влади. Так, Волинська обласна рада депутатів «...находит возможным здание римо-католического костела в с. Мельница Голобского района передать в распоряжение исполкома...и использовать для культурно-просветительских целей» [18].

Віруючі католики не облишали надії отримати ці костьоли знову, хоча б у користування. Проте практика засвідчує, що зворотні передачі молитовних приміщень були скоріше винятком. «...

Отноительно передачи одного из костелов в селах Борщаговке или Быстрик в этом нет целесообразности...», говорилося в записці уповноваженого РСРК по Вінницькій області Чепурова [19]. За цей же період припинили функціонування всі 43 католицькі монастирі. Так, молитовне приміщення римо-католицького костьолу, колишнього польського монастиря «францисканців» у місті Львові було передано в розпорядження Управління МВС [20]. Насельників монастирів евакуювали до Польщі, інша частина — розселилася по приватних квартирах і будинках. Якщо на 1 січня 1945 року в західних областях республіки налічувалося 1099 діючих римо-католицьких громад, які обслуговувалися 754 ксьондзами й одним єпископом, то на кінець 1945 року діяло 227 громад та 135 священнослужителів, із яких на 1 липня 1946 року залишилося лише 62 особи [6, с.256].

Тобто особливі надії та сподівання римо-католиків на поліпшення етноконфесійної ситуації після Другої світової війни не виправдалися. Поставши як реально існуючий факт, католицькі громади не вписувалися у радянську модель мононаціонального суспільства. Партійно-державне керівництво продовжило цілеспрямовану політику ліквідації римо-католицького культу, що стало можливим після підписання Люблінської угоди 1944 року. Примусова міграція польського населення із західних регіонів України суттєво вплинула на згортання мережі католицьких церковних інституцій, зумовила значне скорочення громад і духовенства, костьолів і монастирів. Це призвело до істотного порушення цілісності римо-католицьких спільнот та згасання релігійного життя. Проте повною мірою ліквідувати установи РКЦ у західному регіоні на момент завершення евакуації, як планувалося раніше, не вдалося.

Примітки:

1. Ольшанський Т. Польсько-український конфлікт 1945-1947 // <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/olszansky/htm>.
2. Подляський К. Україна в польських зовнішньополітичних доктринах // <http://litopys.narod.ru/ukrxx/08.htm>.
3. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політичний дискурс — К.: Світогляд, 2005. — 741 с.
4. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення УРСР в Польщу в 1944-1946 роках. — К.: Українська видавнича спілка, 1999. — 191 с.
5. Рафальський О.О. Національні меншини України в ХХ столітті: історіографічний нарис. — К.: Поліс, 2000. — 446 с.
6. Панчук М.І. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — К.: ПЕІНД, 2000. — 358 с.
7. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946. — К.: НАН України, 1998. — 404 с.

8. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 книгах. — К.: Либідь, 1994. — 688 с.
9. Кресло А.С. Польсько-українські стосунки: історіографія питання (1991-2003). // http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/publications/visnyk27/Statti27_Kreslo/htm.
10. Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // <http://www.cdvr.Org.Ua/uvr.php?номер=26&гор=12>.
11. Головка М. Трансформація ідеології радянської влади та націоналістичного руху України під впливом подій Другої світової війни: погляди зарубіжних історіографів // <http://experts.in.ua/baza/analyticdetail.php?ID=18659>.
12. Івашина Л. Терміни евакуації і їх продовження // Українці й поляки: альтернативи співробітництву немає // <http://www.day.Kiev.ua/30076/>.
13. Шаповал Ю. У роки двох репатріацій. У вересні 2004-го виповнюється 60 років з початку масштабного польсько-українського переселення // <http://www.dt.ua/3000/3150/47619/>.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). — Ф.4626. — Оп.1. — Спр.9. — Арк. 16.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф.1. — Оп.23. — Спр.1472. — Арк. 56.
16. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.790. — Арк. 216.
17. Там само. — Арк. 138, 139.
18. ЦДАВОВ України. — Ф.4648. — Оп.2. — Спр.12. — Арк. 26.
19. Там само. — Арк. 33.
20. Там само. — Арк. 78.

В статье анализируется Люблинское соглашение 1944 года между УССР и Польским комитетом национального освобождения, его влияние на этноконфессиональную ситуацию в Западной Украине. Автор раскрывает взаимоотношения римо-католических общин с советским государством.

In this article is analyzed the Lublin convention of 1944 between USSR (Ukrainian Soviet Socialistic Republic) and Poland committee of national liberation and its influence to ethnic & confession situation in the Western Ukraine. The author reveals relations between Roman & Catholicism vs Soviet Union.

Надійшла до редакції 5 листопада 2007 року

